

عنوان مقاله: اهمیت نهال شانی و نقش آن در حفظ محیط زیست از دید گاه اسلام

نویسنده: محمد سلیمان "ضیایی"

شماره تماس و واتساپ: 0770738455

ایمیل: Sulaiman.ziaei1998@gmail.com

چکیده

محیط زیست طبیعی سالم تاثیرشگرفی به روح و روان آدمی دارد محیط زیست پاک و آراسته و خرم زندگی را شاداب و معطر میسازد شنیدن آواز روحبخش پرندگان ترنم لطیف جویباران آهنگ دلربای چشمه ساران صفای سبز سبزه زاران نسیم لطیف کوهستان رقص دلنشین درختان و زیبایی شهر و دیار همه و همه تاثیر اعجاب انگیزی به زندگی و حیات انسان دارند .

هر کسی از تما شای چنین منظره ها زیبایی احساسی آرامش و نشاط کرده و امنیت و آسایش را در حیات خویش لمس می کند بر عکس آسیب رساندن به محیط زیست و نابودی طبیعت باعث وارد آمدن صدمات و زیانهای جبران ناپذیر فردی به بشریت میشود افسردگی و افزایش بیماری های روحی و روانی انسان امروز بدون ارتباط به آسیب رساندن به محیط زیست نیست هیچ کس نمی تواند منکر شود که تخریب محیط زیست تاثیر رفتار منفی بر شیوه آدمیان و اثرات ویران گری بر اخلاق فردی جمعی جامعه بشری بر جای می گذارد آب و هوای درختان گیاهان غذا ها و میوه ها و به طور کل طبیعت و محیط زیست نقش عظیم در زنده گی بشر دارند سلامتی محیط زیست بر هوش فردی اثر می گذارد میانه روی در اخلاق متأثر از میانه روی در محیط زیست است قرآن کریم و روایات اسلامی فواید بسیار آب و هوای گیاهان و درختان را با تعبیر های بسیار دقیق و گاهی گفت انگیز بر شمرده اند و از تأثیر بسزای آنها بر تن و روان آدمی سخن گفته اند.

واژگان کلیدی: نهال، اسلام، محیط، طبیعت

منابع طبیعی بر اساس آموزه های اسلام موجودات زنده به شمار میروند از حق حیات و حقوق ویژه بر خوردار اند که محترم شمرده شود غرس نهال به معنی سرمایه گذاری در طبیعت می باشد چنان سرمایه گذاری که هیچ گاه زیان پذیر نیست یکی از زیبایی دین مبین اسلام کامل بودن آن است به تعبیر دیگر در این دین هیچ چیز ارزش مندی نادیده گرفته نشده و از قلم نیفتاده و هر چیز به میزان اهمیت آن مورد امر یا نهی قرار گرفته است یکی از نعمت های الهی که در قرآن کریم بسیار بر آن تأکید شده است درخت است گرچه در نظر نخست درخت موضوع قابل توجه و دقت نظر نیست که یک دین جاویدان در عصر جاهلیت بر اهمیت آن تأکید ورزد اما دقت فزون تر نشان می دهد که این نعمت الهی یکی از زیبا ترین مظاهر خلقت و جلوه ای از تجلیات آفرید گاری عالم است درخت از گران بهاترین آفریده های خداوند دانا برای انسان است و به دلیل نقش حیاتی که در زندگی تمامی موجودات زنده به خصوص انسان ها دارا می باشد در اسلام مورد توجه خاص قرار گرفته است درخت نمادی آبادانی و شاخص سر سبزی و خرمی و مظهر زندگی و باعث لطافت هوا و موجب آسایش و رفاه انسان و صفا و پاکی طبیعت می باشد به همین خاطر یکی از مواهب و نعمت های خداوند در آخرت و یکی از ویژه گی های بهشت و رضوان حق تعالی که در آیات کریمه و روایات شریفه بار ها به آن اشاره شده است درخت می باشد گیاهان و درختان سهم به سزا و نقش بسیار مهم در زندگی بشر دارند تلطیف هوا تعادل دمای محیط حفاظت از خاک و تأمین بخشی از مواد غذای مورد نیاز انسان اندکی از سومندی های فراوان آن ها است از ابتدای اسلام بزرگان دین بر کاشت درخت سفارش کرده و فضیلت بسیاری برای آن بیان داشته اند بر اساس تعالیم اسلام انسان در برابر طبیعت مسؤل بوده و در صورت کوتاهی و غفلت مورد سوال است به گونه که حتی پیش از آغاز نبرد مسلمانان علاوه بر توصیه به رعایت حقوق انسانی نسبت به درختان و محیط زیست نیز توصیه شده است پس بر این اساس به فرا رسیدن فصل بهار هر یک از ما باید در جهت انجام این امر خیر سهیم بوده و باغرس هر نهالی بر ذخیره حسنات خود بافزاییم .

غرس نهال از دیدگاه اسلام

غرس نهال و احیای فرهنگی نهال‌شانی در واقع به معنای سرمایه‌گذاری در طبیعت است چنان سرمایه‌گذاری که هیچ‌گاه زیان‌پذیر نیست.

و این سرمایه‌ماندگار بوده و نتیجه آن را انسان در روز آخرت نیز می‌تواند به دست بیاورد چون دنیا کشت آخرت است.

و قتی ما صفحات قرآن‌کریم را می‌بینیم یکی از نعمت‌های الهی همانا طبیعت زیبا ذکر شده است که در جنت اشاره به درخت‌ها با انواع مختلف میوه و یکی از زیبا‌ترین مظاهر خلقت و جلوه‌ای از تجلیات آفریدگار عالم است درخت از گران‌بها‌ترین آفریده‌های خداوند دانا برای انسان است و به دلیل نقش حیات در زندگی تمامی موجودات زنده به خصوص انسان‌ها دارا می‌باشد در اسلام مورد توجه خاص قرار گرفته است.

گیاهان و درختان سهمی به سزا و نقشی بسیار مهم در زندگی بشر دارند تصفیه هوا تعادل دمای محیط حفاظت از خاک و تأمین بخشی از مواد غذایی مورد نیاز انسان اندکی از سودمندی‌های فراوان آن‌ها است.

بر اساس تعالیم اسلام انسان در برابر طبیعت مسؤول بوده و در صورت کوتاهی و غفلت مورد سوال است به گونه‌ای که حتا پیش از آغاز نبرد مسلمانان علاوه بر توصیه و رعایت حقوق انسانی نسبت به درختان و محیط زیست توصیه شده‌اند.

در مورد غرس نهال اکتفا می‌کنیم به احادیثی که از رسول (ص) روایت شده است: پیامبر گرامی اکرم (ص) در اهمیت درخت و درختکاری می‌فرماید: من غرس غرسا فاکل منه انسان او طیر او سبع و دابه فهو له صدقه" مسند احمد".

ترجمه: هرکسی نهالی بکارد که از او انسان و پرینده و چهارپایانی استفاده کنند برای او صدقه است.

و در حدیثی دیگری می‌فرماید: عن جابر (رض) قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما من مسلم یغرس غرسا الا اکل ما اکل منه له صدقه" رواه مسلم" و فی روایه له: فلا یغرس المسلم غرسا فیاکل منه انسان ولا دابه ولا طیر الا کان له صدقه ای یوم القیامه.

ترجمه: از حضرت جابر (رض) روایت است که رسول الله (ص) فرمود هیچ مسلمانی نیست که نهال بنشانند جز اینکه آنچه از آن خورده میشود برایش صدقه است.

و در روایت از وی آمده است که: پس مسلمانی نهال نمی‌نشانند که از آن انسانی یا حیوانی یا پرنده‌ای بخورد جز اینکه برایش تا روز قیامت صدقه به حساب می‌آید و در روایت از وی آمده که: مسلمانی نهالی نمی‌نشانند و کشتی نمی‌کند که از آن انسانی و نه هم حیوانی و نه چیزی از آن می‌خورد مگر اینکه برایش صدقه است.

و عن ابی ایوب انصاری (رض) عن النبی (ص) ما من رجل یغرس غرسا الا کتب له من الاجر قد رما یخرج من ثمر ذالک الغرس.

ترجمه: حضرت ابو ایوب انصاری از رسول الله(ص) روایت کرده است که ایشان فرموده است هیچ فردی نهال نمی نشاند مگر اینکه الله متعال برای وی پاداش می نویسد به پیمانہ ی میوه ی که از آن نهال به دست آید.

معلوم است که درخت میوه هر سال میوه می دهد پس هر سال برای شخص که نهال را غرس کرده است نتیجه غرس خود را می بیند و اجر و مزد آن برایش می رسد.

ارزش نهال شانی در اسلام

گذشته گان غرس کردند ما میخوریم ما می کاریم تا دیگران بخورند! غرس نهال و احیای فرهنگ نهال شانی در واقع به معنای سرمایه گذاری در طبیعت است چنان سرمایه گذاری که هیچ گاه زیان پذیر نیست و این ماندگاری است و حتا نتیجه آن را انسان در روز قیامت نیز می بیند.

اسلام عزیز این قضیه حساس مهم که زیبایی دنیا و رستگاری آخرت را به دنبال دارد فراموش نکرده است بلکه همانند آن که در دیگر بخش های زندگی بشر برنامه و پیامی دارد در عرصه نهال شانی زراعت نیز پیام خود را دارد و ارشاداتی در مورد انسان داده است ما در قرآنکریم و احادیث گهر بار رسول معظم اسلام می بینیم که از نعمت های خداوند(ج) یکی هم درخت می باشد که جنتیان در زیر سایه آن قرار می داشته باشند یا درخت یکی از زیباترین مظاهر خلقت و جلوه ای از تجلیات آفریدگار عالم است درخت از گران بها ترین آفریده های خداوند دانا برای انسان است و بدلیل نقش حیاتی که در زندگی تمام موجودات زنده به خصوص انسان ها دارا می باشد در اسلام مورد توجه خاص قرار گرفته است درخت نماد آبادانی و سرسبزی مظهر زندگی و باعث لطافت هوا و موجب آسایش و رفاه انسان و صفا و پاکی طبیعت می باشد به همین خاطر یکی از نعمت های خداوند (ج) در آخرت و یکی از ویژه گی های بهشت الله (ج) که در آیات کریمه و روایت شریفه بار ها به آن اشاره شده است درخت می باشد الله متعال می فرماید: و بشر الذین آمنو و عملو الصالحات ان لهم جنت تجری من تحتها الانهار كلما رزقوا منها من ثمرة رزقا قالو هذا الذی رزقنا من قبل و اتو به متشابها و لهم فیها ازواج مطهرة و هم فیها خالدون.

ترجمه: به کسانی که ایمان آورده و کار های شایسته انجام داده اند بشارت ده که باغ هایی از بهشت برای آن ها است که نهر ها از زیر درختانش جاری است هر زمانی که میوه ای از آن به آنان داده شود می گویند این همان است که قبلا به ما روزی داده شده بود ولی این ها چقدر از آن ها بهتر و عالی تر است و میوه های که برای آن ها آورده می شود همه از نظری خوبی و زیبای یکسان اند.

عن انس بن مالک (رض) قال قال رسول الله(ص) ما من مسلم یغرس غرسا او یزرع زرعا فیا کل منه طیر او انسان او بهمه الا کان له به صدقه.

ترجمه: از حضرت انس (رض) روایت است که پیامبر خدا (ص) فرمودند: کسی که نهالی را غرس کند و یا نباتی را زرع نماید و از آن نهال و یا نبات پرنده ای یا انسانی و یا حیوانی استفاده نماید یقینا همه برایش صدقه و ثواب محسوب می شود.

از حدیث گهربار پیامبر معظم اسلام چندین مورد فهمیده می شود که قرار ذیل است:

1-حفاظت محیط زیست

2- اهمیت نهال شانی

3- اهمیت زراعت

4- خیر رساندن به دیگران

5- فراهم نمودن غذا برای حیوانات و پرندگان

6- صدقه جاریه

فواید درخت و نهال شانی

درخت یکی از زیبا ترین مظاهر طبیعت است همچنان نماد آبادانی و شاخص سبزی و خرمی و مظهر زندگی و باعث تلطیف هوا و موجب آسایش و رفاه مردم و صفا و پاکی طبیعت می باشد اهمیت درخت و نهال شانی و نقش آنها در حفظ طبیعت و زندگی انسان دارای یک سلسله فواید می باشد که عبارت اند از:

1- زیبا کننده طبیعت

2- مایه حیات انسان و حیوان

3- تأمین تغذیه حیوانات

4- استفاده در صنایع چوب بری

5- جلوگیری از فرسایش خاک

6- معتدل کردن آب و هوا

7- مؤثر در رشد گیاهان

8- در فصل پاییز کشاورزان باغداران و گل و گیاه کاران از کود ساخته شده از انبوه برگ نهال ها استفاده لازم را می نمایند

9- استفاده برای دارو سازی و عطاری

10- مبارزه با فرسایش و حفظ و تولید خاک

11- درخت میوه در تغذیه انسان و تأمین ویتامین های مورد نیاز تأثیری به سزای دارد

12- ایجاد فضای سبز برای تفریح گاهی انسان ها

13- تأثیر در تعدیل آب و هوای یک منطقه

14- تأثیر در تلطیف هوا

15- نظم دهی گردش آب

فواید درختکاری در زندگی انسان ها

امروزه با صنعتی شدن جوامع بشری درختان نقش مهمتری در زندگی بشر ایفا می کند از سویی مقدمات پیشرفت بیشتر صنعت و فناوری را موجب می شوند و منابع تأمین کننده محصولاتی نظیر وسایل چوبی مبلمان لوازم التحریر (کاغذ انواع مداد های مختلف) الوار و هزاران محصول دیگر محسوب می شوند و از سوی دیگر به منزله ریه های یک شهر تلقی شده و نقش مهمی در تأمین سلامت اعضای جامعه ایفا می کنند.

به علت فعالیت کار خانجانات صنعتی از دیاد وسایل نقلیه عمومی و فعالیت روزانه آنها در سطح شهر های بزرگ آلاینده ها و گاز های مهلك و خطرناکی نظیر دی اکسید کربن در هوای شهر ها فزونی یافته و سلامت افراد را تهدید می کند.

افزایش هر چه بیشتر این مواد آلاینده کاهش میزان اکسیجن در هوا را سبب می شود و این وضع نا مساعد گروه های آسیب پذیر نظیر بیماران ریوی و قلبی سالخورده و کودکان را بیشتر تهدید می کند رچنین شرایطی مسأله درخت و درختکاری راه حلی مناسب برای مبارزه با آلودگی های مذکور بشمار می آید ایجاد جنگل های مصنوعی و فضای سبز در اطراف شهر های بزرگ به تأسیس کار خانجانات تولید اکسیجن میماند.

شانندن درختان منابع آبی سطحی را حفظ و باعث افزایش ذخیره منابع آب زیر زمینی میشود و درخت در محل خود فرسایش خاک را کاهش می دهد باید خاطر نشان کرد که درختان موجب تقویت مواد آلی خاک می شوند و ریشه درختان موجب افزایش نفوذ پذیری آب در خاک می شود.

حیات معنوی و اقتصادی یک کشور وابسته به محیط زیست سالم آن است از این دید غرس نهال می تواند باعث تداوم و حیات جامعه انسانی گردد.

درخت دارای اهمیت سرشاری محیط زیستی و اقتصادی نیز می باشد که بر علاوه میوه های خوراکی آن از چوب آن نیز برای تعمیرات و سوخت گرم کردن خانه های بی ضرر به محیط استفاده می نمایند برگ درختان جذب آلودگی های ناشی از گاز های نایتروژن امونیاک دی اکسید گوگرد وگرد و خاک را از هوا بروی برگ سبز خود به دام انداخته نقش بسزایی در کاهش آلودگی های شهر دهات و دیگر مکان ها دارند.

درختان و اشجار متضمن حفظ و بقای حیات در روی زمین است باید مقامات رهبری بلند پایه دولت راهکار های لازم برای رفع کمبود سایبان در کشور از طریق تخصیصین محیط زیست بیابند.

مسئولیت در قبال محیط زیست

انسان در قبال همه افریده های خداوند مسول است از جمله در برابر جنگل که ثروت و سرمایه ای طبیعی بشمار میرود و در زمینه رفاه و تأمین نیاز های آدمی یکی از نعمت های بزرگ خداوند است

خداوند درخت را برای انسان آفریده و بر او تکلیف کرد که آنرا بکارد و آبیاری کند و برای نگهداری آن تلاش ورزد.

اسلام و محیط زیست

خداوند متعال سر نوشت بشر را به گونه های رقم زده که در دامن طبیعت رشد نماید و بدان وابسته و نیازمند باشد انسان از دیدگاه قرآنکریم آنقدر عظمت دارد که تمام موجودات به فرمان خداوند مسخر او گشته اند این مساله شخصیت و عظمت واقعی انسان را از دیدگاه اسلام و قرآن روشن میسازد و به او عظمت می بخشد که در خور مقام "خلیفه الهی" است خورشید ماه باد و باران کوه دره ها گیاهان و درختان و سبزه زار ها همه و همه مواهب خدا دادی است که در تسخیر انسان که گل سر سبد هستی و خلیفه خدا در زمین است قرار گرفته اند و همه سر گشته و فرمانبردار انسان میباشند تا وی از آنها در جهت بقا و حیات دنیوی خویش بهره گیرد و گیاهان نقش بسزایی (حیاتی) در زندگی انسان و سایر موجودات زنده دارند.

اهمیت درخت و جنگل در زندگی انسان

پوشش گیاهی مراتع جنگل ها و فضای سبز در هر کشوری جزو سرمایه ها و ثروت آن جامعه به حساب می آیند و حفاظت از این گنجینه ارزشمند در توسعه و آبادانی کشور نقش مهمی ایفا می کند حفظ آب و خاک جلوگیری از فرسایش خاک توسعه مراتع و جنگل ها افزایش منابع آب زیر زمینی رود خانه ها پارک های طبیعی جنگل حفظ محیط زیست و غیره اهمیت زیادی در فرآیند توسعه اقتصادی کشور دارد تا آنجا که کار شناسان اقتصادی معتقدند این فرآیند نقشی مؤثری در اقتصاد مقاومتی کشور نیز ایفا می کند یک کار شناس کشاورزی در این زمینه می گوید "جنگل فضای سبز و پوشش گیاهی نقش مهمی در سلامت جسم و روحی انسان دارد و تحقیقات نشان داده کسانیکه در فضا های سبز و پر درخت زندگی می کنند یا در محیط های طبیعی سکونت دارند نسبت به دیگر افراد که در فضای آلوده و پر تراکم شهری زندگی می کنند از سلامتی بیشتر برخوردار اند محققان در یک کنگره بین المللی که در شول پایتخت کره جنوبی برگزار شده بود ادعا کردند که نشستن زیر سایه یک درخت به بهبود و تسکین برخی از استرس های انسان کمک می کند چون سر سبزی و طبیعت اثرات شفا بخش شگوفت انگیزی روی سلامتی جسم و ذهن دارد.

ملیکا هوشمند کار شناس ارشد زیست شناسی در باره اهمیت جنگل در زندگی انسان ها می گوید "درختان مایع حیات انسان ها و حیوانات و در واقع مایع تنفس زمین هستند.

اهمیت محیط زیست از دید قانونی و اسناد بین الملل

در گذشته نسبت به حفاظت از محیط زیست توجه جدی صورت نمی گرفت اما امروزه به لحاظ اهمیت و خطرات که محیط زیست را تهدید می کند هم دولت ها و هم سازمان های بین الملل با برگزاری کنفرانس ها و تصویب کنوانسیون های مربوط به حفاظت از محیط زیست توجه جدی نموده اند به عنوان مثال برای اولین بار بعد از قرن 17 میلادی توجه دولت ها و سازمان های بین الملل را به سوی حمایت مؤثر از محیط زیست متمرکز ساخت اعلامیه استکهلم در سال 1972 میلادی کنفرانس محیط زیست بشر سازمان ملل متحد پذیرفته شد.

برای عملی ساختن و تأکید بر آن اعلامیه ریو در سال 1992 میلادی در کنفرانس محیط زیست و توسعه سازمان ملل متحد راه تکامل خود را به سرعت طی نمود در قانون اساسی کشور در چندین مورد روی حفاظت از محیط زیست تأکید شده است در ماده 15 این قانون آمده است که : دولت مکلف است در مورد حفظ و بهبود جنگلات و محیط زیست تدابیر لازم اتخاذ نماید.

در قانون جزا(کود جزا) باب یازدهم طی 5 فصل و 44 ماده نسبت به حفاظت محیط زیست توجه و دقت کافی شده است برای متجاوزین به حریم محیط زیست در این قانون مجازات در نظر گرفته شده است با توجه به قانون جزا که به درستی نسبت به آن توجه نموده محیط زیست به تمام محیط های اطلاق می گردد که زندگی یک عده افراد در آن در جریان باشد.

نتیجه گیری

در آخر به این نتیجه رسیدیم که نهال شانی یکی از راه حل های بسیار ساده ولی با ارزش در حفظ محیط زیست می باشد.

گیاهان و درختان سهمی به سزا و نقشی بسیار مهم در زندگی بشر دارند تصفیه هوا تعادل دمای محیط حفاظت از خاک و تأمین بخشی از مواد غذایی مورد نیاز انسان اندکی از سودمندی های فراوان آن ها است.

درخت یکی از زیبا ترین مظاهر طبیعت است همچنان نماد آبادانی و شاخص سبزی و خرمی و مظهر زندگی و باعث تلطیف هوا و موجب آسایش و رفاه مردم و صفا و پاکی طبیعت می باشد

شاندن درختان منابع آبی سطحی را حفظ و باعث افزایش ذخیره منابع آب زیر زمینی میشود و درخت در محل خود فرسایش خاک را کاهش می دهد باید خاطر نشان کرد که درختان موجب تقویت مواد آلی خاک می شوند و ریشه درختان موجب افزایش نفوذ پذیری آب در خاک می شود.

انسان در قبال همه افریده های خداوند مسول است از جمله در برابر جنگل که ثروت و سرمایه ای طبیعی بشمار میرود و در زمینه رفاه و تأمین نیاز های آدمی یکی از نعمت های بزرگ خداوند است خداوند درخت را برای انسان آفریده و بر او تکلیف کرد که آنرا بکارد و آبیاری کند و برای نگهداری آن تلاش ورزد.

ملیکا هوشمند کار شناس ارشد زیست شناسی در باره اهمیت جنگل در زندگی انسان ها می گوید" درختان مایع حیات انسان ها و حیوانات و در واقع مایع تنفس زمین هستند.

پیشنهادات

با توجه به بررسی های انجام شده در این مقاله و بحث و نتیجه گیری که به عمل آمده موارد زیر را به منظور پایداری محیط زیست پیشنهاد میکنم .

1: به شهادت تاریخ گذشته و معاصر شگفت انگیزترین رفتار های اجتماعی چه در جهت رشد و چه در جهت ارتجاع بستری اعتقادی دانسته اند.

2: باید بر آگاه سازی افرادی تاکید شود که برای تحقق پایدار تلاش مینمایند .

3: در سیاست گذاری ها و تعیین برنامه های توسعه پایدار تعادل مد نظر قرار گیرد که مهمترین آن بها دادن به انسانهاست.

4: هیچ قانون و نگرهانی نمیتواند افراد را به احترام گذاری به محیط زیست مجبور نماید احترام به محیط زیست نتیجه آموزش تعالیم دینی در این باره است از این رو از این نوع آموزشها باید بیشتر بهره گرفت.

5: اجرای سیاست توسعه پایدار و بیزیان نیازمند اعمال تغییرات اساسی در معیار ها و ارزشهاست امروزه دلیل اصلی تخریب محیط زیست بی مسولیتی و عدم توجه به ارزشهای والای انسانی است به همین دلیل باید در ارزشها تحول اساسی صورت گیرد .

6: آموزش عمومی مردم در زمینه محیط زیست باید در دستور کاری رسانه های گروهی و مراکز تبلیغی قرار گیرد تا از این طریق نگرش آنها را نسبت به طبیعت اصلاح کرده و رفتار آنان را با طبیعت متعادل ساخت .

7: کشور های که خود را اسلامی میدانند باید طبق اصول و معیار های ذکر شده در این مقاله عمل کنند باید اندیشه افزون طلبی و سود جویی افراطی را که موجب نادیده انگاشتن تعادل محیط زیست است کنار بگذارند

منابع و مأخذ

- 1- القرآن الکریم
- 2- الحدیث
- 3- الفقه
- 4- راجی، دکتور عبدالقدوس. (1391). خطبہ ہای روز جمعہ، مطبعہ (خراسان).
- 5- گزارش راجع بہ قطع جنگلات افغانستان روز نامہ ہشت صبح.
- 6- مبادی جنگل داری، پوہنتون کابل (1385).
- 7- دبیری، مینو. (1382). آلودگی محیط زیست. مطبعہ (آیلار). محل نشر (تہران).
- 8- امراء، نور محمد. (1394). اسلام و محیط زیست.
- 9- خزایی، فوزیہ. مقالہ تحقیقی. اسلام و محیط زیست.
- 10- مغربی، حمید فغفور. مقالہ تحقیقی. اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام.